

Л. І. Коломієць, О. А. Майборода

Харків

«Изборник» 1076 р.

(походження, загальна характеристика)

Коломієць Л. І., Майборода О. А. «Изборник» 1076 р. (походження й загальна характеристика). «Изборник Святослава» 1076 р. традиційно розглядають як російську пам'ятку писемності. Уперше автори виявляють і розглядають в «Изборнику» типово українські закінчення, які мають давнє слов'янське походження. Ці закінчення не з'являлися в російській і білоруській мовах у пізніші періоди. З огляду на це автори вважають «Изборник» одним із перших політичних і філософських текстів, що належать до української національної культури.

Ключові слова: *Изборник, іменникові флексії, офіційно-ділова пам'ятка, Русь, середньовіччя.*

Коломиец Л.И., Майборода А. А. «Изборник» 1076 г. (происхождение и общая характеристика). Впервые авторы выделяют и рассматривают в «Изборнике Святослава» 1076 г. типичные украинские окончания, которые имеют древнее славянское происхождение. Эти окончания не появлялись в русском и белорусском языках в более поздние периоды. В связи с этим авторы считают «Изборник» одним из первых политических и философских текстов, принадлежащих украинской национальной культуре.

Ключевые слова: *Изборник, флексии имен существительных, официально-деловой пам'ятник, Русь, средневековье.*

Kolomiyets L. I., Mayboroda O. A. «Izbornik» of 1076 (it's Genesis and General Characteristics). «Svyatoslav's Izbornik» of 1076 was traditionally regarded as Russian masterpiece of writing. For the first time authors point out and consider in «Izbornik» typically Ukrainian flexions which have old Slavonic roots. These flexions endings never appeared in Russian and Byelorussian languages in later periods then. That's why «Izbornik» is proved by the authors as nearly one of the first political and philosophical texts belonging to the Ukrainian national culture.

Key words: *Izbornik, flexions of noun, monument of official language, Rus, the Middle Ages.*

Зрозуміти історію української культури неможливо без широкого і глибокого дослідження пам'яток писемності. Особливо якщо ігноруються наукові факти на догоду тенденційним, упередженим поглядам та твердженням. Ідеться про місце укладання «Изборника» 1076 р.¹ та етномовну приналежність автора [11].

Изборник 1076 р. – один із визначних зразків руської культури раннього середньовіччя – Русі. За своїм складом це збірник морально-християнського змісту. Він важливий для палеографів, філологів, істориків, філософів, теологів, психологів, культурологів.

У науку Изборник 1076 р. введений з кінця XVIII ст. Дослідники розглядають його як яскраве свідчення високої культури й самостійності писемної мови Русі вже з половини XI ст. [22:IV–V]. О. Х. Востоков широко пропагував Изборник 1076 р., вважаючи його оригінальним текстом, а не перекладом з грецької. Крім того, О. Х. Востоков підкреслював надзвичайну цінність першої статті Изборника «Слово некоего калугера о почитании книжном». Вона (ця стаття) особливо цікава тим, що виражає думки новоосвіченого слов'янина про дорожню науку книжну, яку він здобув разом з християнством [16:106, 108, 251–252].

Відомо, що О. Х. Востоков використовував Изборник як джерело свого словника церковнослов'янської мови, а також для написання граматики церковнослов'янської мови і для своїх палеографічних пошуків. Изборником цікавились Каченовський, Шевириков, Шафарик.

¹ «Изборник» 1076 р. називають ще «Изборник Святослава» 1076 р., хоч Святослав не був його автором чи укладачем. Для зручності користування ми ж називатимемо: Изборник 1076 р. чи просто Изборник. Користуємося таким виданням: Изборник 1076 г. – М.: Наука, 1965.

рик, Палаузов, архієпископ Філарет, Воскресенський, Щепкін, Майков [див.: 3]. Їх зауваження стосуються датування пам'ятки палеографічних особливостей, змісту, походження, особливостей мови, її літературних взаємозв'язків. І. І. Срезневський використовував лексику Ізборника для свого «Словаря древнерусского языка» і для лекцій, які він читав в Імператорському С.-Петербурзькому університеті у 1865–1880 рр. О. О. Потебня широко використовував Ізборник у своїх роботах.

Отже, із середини ХІХ ст. над збірником працювали вчені зі світовим ім'ям: І. І. Срезневський, О. О. Потебня, Ф. І. Буслаєв та інші. Матеріали Ізборника використовувалися в посібниках, хрестоматіях. Саме Ф. І. Буслаєв, як було відзначено, перший указав, що Ізборник належить до писемності київської [8:289–299; 9:13–16] південної, а не новгородської. А. Ю. Кримський недвозначно заявляв, що рукопис Ізборника 1076 р. виконано в Києві: «...в Ізборниках Святослава достаточо ясно отразилась малорусская речь, – конечно, не наша современная, а только такая, какая была у малорусских предков в XI веке» [14:51]. О. І. Соболевський, незважаючи на його відоме ставлення до всього українського, визнав Ізборник 1076 р. в числі небагатьох достовірних джерел для знайомства з давньокиївським говором домонгольської епохи [див.: 19]. Наполегливо відстоював думку про київське походження Ізборника М. П. Попов. Більше того, появу Ізборника 1076 р. він пов'язував з діяльністю митрополита київського Іларіона [див.: 23; 24].

Усупереч тенденційним твердженням скептиків про походження Ізборника 1076 р., відомі вчені ХХ ст. літератор В. П. Адріанова-Перетц [див.: 1] та історик І. У. Будовніц [див.: 4; 5], враховуючи неспростовні рядки самого достовірного збірника, твердо переконані, що Ізборник 1076 р. написаний у Києві. Цю думку аргументують словами з післямови укладача-книжника Іоана: «Коньчаша сѧ книги сѧ роукою грѣшьнааго иоана. избрано из мьногъ книгъ княжихъ иде же криво братиѣ исправивъше чѣтѣте блгсловите а не кльнѣте аминь. Кончѧхъ книжькы сѧ въ лѣто ≠ $\tilde{S}\tilde{F}\tilde{P}\tilde{D}$. > лѣто при \tilde{C} тославѣ князи роуьскы землѧ: аминь» (Ізб. 1076:700–701).

Зрозуміло, що на часі аналіз мови збірника. Він написаний церковнослов'янською (книжною) мовою з елементами живого мов-

лення. Саме елементи живої стихії незаперечно свідчать про місце укладання пам'ятки та етномовну приналежність автора Ізборника 1076 р.

Оскільки в наше завдання не входить повний лінгвістичний аналіз Ізборника 1076 р., ми тільки нагадаємо про одну зі специфічних ознак української мови, помічену нами в Ізборнику 1076 р. і жодним мовознавцем не відзначену: поширення флексії *-ови* (*-еви*) в іменниках чоловічого роду о (йо)-основи, ь-основи під впливом іменників *ъ* (у)-основи, наприклад: *Богови* – зам. *Богу*, *коневи* – зам. *коню*; *моужеви* – зам. *мѧжю*; *Господови* зам. *Господу*. Це спостерігається навіть у місцев. відмінку – *олтареві* зам. *олтарю*. Ці форми зустрічаються у відступах автора, а не там, де він цитує Святе Письмо чи вибірки з інших джерел (філософів, отців церкви): «Оузда *коневи* правитель *късть* и въздържаниѣ правдѣникоу» (Ізб.:153); «Въдаи дъштеръ и боудеши сьвършилъ дѣло велико и *моужеви* разоумвоу въдаи *ѧ*» (с. 340); «Въсею дшею своєю работай *гѧви* (Господови) (с. 341), аналогічно на с. 315; «принесши даръ свои къ *олтареви*» (с. 526); «Нъ помолисѧ *гѧви* и исцелить тѧ» (с. 317); «вѣровавъ *гѧви*» (с. 318), аналогічно с. 545; «тоу оубо жъртвоу възносимъ *Бѧви* (Богови)» (с. 607); «исповѣжь сѧ *къмоу* акы *гѧви* а не *члѧвоу*» (с. 631).

Уживання флексії *-ови* (*-еви*) в давальному відмінку іменників о (йо)-основи та ь-основи – надзвичайно показовий факт кардинальних змін у граматичній будові мови.

Відомо, що процес руйнування старої системи відмінювання почався в спільнослов'янській мові. Нова ж система відмінювання по-різному складалась у слов'янських мовах.

Що ж до іменників чоловічого роду в українській мові, необхідно мати на увазі взаємодіяння двох типів – о-основ (столь) і ь-основ (сынъ), які ввійшли до одного типу відмінювання. Варто нагадати, що в новій системі не було послідовності в розподілі іменників за типами відмінювання залежно від родової ознаки.

Незважаючи на те що відмінювання основ на *-ъ* як особливий тип, не збереглось у подальшому розвитку української мови, форми колишньої самостійної відміни з основою на *-ъ* (у) виявилися дуже впливовими. Про одну з них свого часу зауважив акад. Л. А. Булаховський: флексія *-ови* (*-еви*, *-єви*) в давальному відмінку однини іменників чоловічого

роду виявилась дуже стійкою, поширилась і на інші відмінки, становлячи одну із своєрідних морфологічних рис мови [7:3]. Знаменно, що в «Слові о полку Ігоревім», зітканому з усної народної творчості, у «Повісті минулих літ» вживаються форми іменників чоловічого роду колишньої о-основи з флексією *-ови (-еви)*: «...красному **Романови** Святъславичю» [див.: 17; 18]; «Пѣти было пѣснь **Игореви**» (с. 6); «**Игореви** князю Богъ путь кажесть» (с. 39); «...И великое буйство подасть **Хинови**» (с. 25); «...заступив **королеви** путь» (с. 30); «Мльвить Гзакъ **Кончакови**» (с. 43). У «Повісті минулих літ» відмічено вживання закінчення *-еви* в іменнику чоловічого роду, не позначає особу: «...Перуна же повелѣ привязати **коневи** къ хвосту и плещи с горы...» [17]. Показовим щодо цього вважаємо вживання флексії *-ови (-еви)* у місцевому відмінку іменників чоловічого роду, пор.: «Полецю, рече, зегзицею по **Дунаеви**» (с. 35).

Можна припустити, що змішування іменників о- та ъ-основ і поплутання закінчень цих двох типів відмінювання в надрах української мови відбулося дуже рано, оскільки на час написання Ізборника це явище вже було доконаним фактом.

Не слід відкидати і процес розвитку в слов'янських мовах категорії особи, що й знайшов граматичне вираження в мові України-Русі у наявності в деяких іменників флексії *-ови (-еви)*. Так, знаходимо в Київському літописі «**Игореви**» [див.: 12]. Отже, категорія особи здобула граматичне вираження не тільки в утворенні особливої форми родового-знахідного відмінка для назв осіб, а й у вживанні розглядуваного тут іменникового закінчення *-ови (-еви)*.

В умовах формування нової системи відмінювання іменників та існування двох закінчень у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (*-у (ю)* та *-ови (-еви)*), на думку акад. О. О. Шахматова, давальний відмінок на *-у (ю)* асоціювався з родовим на позначення неістот, а флексія *-ови (-еви)* почала асоціюватись тільки зі словами, що позначають істоти [20:302].

У писаних пам'ятках наступних століть закінчення *-ови (-еви)* переважно у власних імен чоловічого роду можна вважати звичайним: **Василкови, Андрѣви, Романови, Данилови** (Галицько-Волинський літопис).

Оскільки діловий стиль того часу найбільшою мірою відбиває живу розмовну мову, він є показником злиття двох типів відміню-

вання іменників чоловічого роду і в результаті цього – поплутання закінчень.

Дослідники відзначають, що закінчення *-ови (-еви)* у давальному відмінку вживалось у російських пам'ятках до XVII ст., а потім вийшло з ужитку. У сучасній російській мові воно не вживається навіть у говірках, крім південної частини території, що межує з Україною.

У білоруських пам'ятках флексія *-ови (-еви)* вживається рідко. Для прикладу можна обрати західноруські грамоти у виданні Ф. Леонтовича: з двохсот грамот, уміщених у цьому виданні, тільки чотири мають це закінчення (**Петкови** – № 22, 45; **Рачкови** – № 189; **Янови** – № 199) [див.: 2].

Українські ділові пам'ятки починаючи з XIV ст. мають велику кількість іменників з флексією *-ови (-еви)*. У буковинських грамотах, молдавських, у літописах та інших текстах послідовно з дедалі більшою кількістю прикладів уживаються іменники чоловічого роду з флексією *-ови (-еви)*.

Усе більше з'являється форм середнього роду з цим закінченням, пор.: **сонцеви, лихові, серцеві** – у Панааса Мирного [15:458], навіть у місцевому відмінку – «...по **болотові** кулик» – у Котляревського; «по **небові** повзли кошлаті хмари» – у М. Коцюбинського (новела «Лялечка»). Курс сучасної української мови за ред. Л. А. Булаховського припускає вживання паралельних форм: **дитяткові** – дитятку, **жовтеняткові** – жовтенятку, **зайченяткові** – зайченятку [6:441].

Ми не наводимо прикладів з українських говірок, де їх цілком достатньо навіть в іменниках IV відміни [див.: 10].

Дехто з учених, наприклад Владислав Курашкевич, схильний вважати вживання флексії *-ови (-еви)* в багатьох іменниках II відміни впливом польської мови. Однак постає питання: чому ж не спостерігаємо такого явища в білоруській мові, яка перебувала в епоху середньовіччя в таких же умовах, як і українська? Відповідь, на нашу думку, може бути одна: закінчення *-ови (-еви)* ще дуже рано виявилось притаманним, характерним українській мові. Воно не тільки збереглося протягом віків, а й поширилось на інші семантичні групи іменників чоловічого роду (вже не тільки іменники, що позначають осіб, уживаються з цією флексією). Крім того, це закінчення, очевидно, було настільки продуктивним, що почало вживатись у місцевому відмінку не тільки чоловічого, а ще й середнього роду.

Отже, форми «кь олгарєви» (Ізборник:526), «по Дунаєви» зі «Слова о полку Ігорєвім» та Шевченкове «в Дунаєви» [21:284] – це вияв специфічно української граматичної особливості.

Ізборник 1076 р. – перший оригінальний твір дидактичного характеру. Його поява викликана глибокими внутрішніми потребами: він виник від загального прагнення людей до морального вдосконалення, до підтримки норм поведінки, що історично склались на основі вікових спостережень найбільш характерних явищ життя. Головна мета його – практична мораль. Автор Ізборника 1076 р. – високоосвічена людина свого часу, київський книжник, яскравий представник знаменитої своїми досягненнями Ярославової епохи.

Можна з певністю сказати, що Ізборник 1076 р. стоїть біля витоків вітчизняної культури. Зміст майже всіх його статей (а їх усього 48) загальноморальний. Це діловито-дидактична книга, яка має практичне призначення.

Важливо враховувати, що цей збірник з'явився в час загострення класових суперечностей ранньої Русі. В XI ст. посилюється феодалний гніт, який викликає запеклий опір народних мас. Виникає гостра тривога за долю країни, тривають пошуки засобів відвернути загрозу, що нависла над Батьківщиною.

У цей час з'являється Ізборник 1076 р., на зміст якого значно вплинуло повстання 1068 р., інші виступи цього часу. Тут уперше накреслено спеціальну програму примирення ворожих класів [див.: 4; 5]. Ця теорія здобула детальне висвітлення в Ізборнику, укладач якого суворо пильнує норми, що підтримували існування феодального суспільства. В Із-

борнику використано уривки або виклад деяких біблійних книг у найдавнішій редакції (Премудрість Ісусова сина Сірахова; Премудрість Соломона; Послання та ін.).

Проповідницькі та богословські його завдання тісно переплітаються з філософським осмисленням дійсності. Разом з тим, за релігійною оболонкою відкриваються життєві ситуації. Прагматичний характер викладу скерований на подачу інформації, підкріплену вибірками зі Святого Письма.

Кожне положення зорієнтоване на освячені традицією зразкові тексти, головним чином Біблії, та й не тільки її. Для доведення істинності положень іноді використовуються вислови народної мудрості, які ще не відшлифувались у горнилі тисячоустого вживання.

Ізборник 1076 р. – типовий для середньовіччя повчальний твір. А це значить, що розповідний елемент підпорядкований повчальній темі. Деякі сторінки перевантажені цитатами зі Святого Письма, відчувається, що автор Ізборника – україномовний церковний книжник, цитування церковнослов'янською мовою – це його ремесло.

Книжник не створив нового, а тільки зібрав плоди народної мудрості й практичних правил.

Цінність Ізборника 1076 р. як пам'ятки культури свого часу в тому, що автор зумів відобразити загальнолюдські й вічні проблеми життя. Отже, зрозуміти остаточно всі багатства, накопичені культурою нашого народу, можна лише тоді, якщо глибоко проникнути в його історичне минуле і простежити витoki цього багатства.

Література

1. Адрианова-Перетц В. П. Сборники морально-философских изречений / В. П. Адрианова-Перетц // История русской литературы. — М. ; Л., 1941. — Т. 1 : Литература XI—XIII вв.
2. Акты Литовской Метрики. Издание Ф. Леонтовича — Варшава, 1806. — Т. I. (В. I).
3. Бобров В. История изучения Святославова сборника 1076 г. / В. Бобров. — Казань, 1902.
4. Будовниц И. У. «Изборник» Святослава 1076 г. и «Поучение» Владимира Мономаха и их место в истории русской общественной мысли. / И. У. Будовниц. — ТОДРЛ, 1954. X.
5. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). / И. У. Будовниц. — М., 1960.
6. Булаховський Л. А. Курс сучасної української літературної мови / Л. А. Булаховський; за ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. I. — 1951.
7. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. / Л. А. Булаховський. — К., 1956.
8. Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Ф. И. Буслаев.
9. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древнерусской литературы и народной словесности для средних учебных заведений. / Ф. И. Буслаев — М., 1870.

Мовні явища українських дискурсів в діахронічному та синхронічному вимірах

10. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко — К., 1955.
11. Изборникъ 1076 г. — М. : Наука, 1965.
12. Київський літопис за Іпат. списком (Вид. II) // Полное собрание русских летописей, 1908. — Т. II. — 1908.
13. Коломієць Л. І. Специфічно українська флексія в «Слові о полку Ігореве» / Л. І. Коломієць // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2002. — № 538.
14. Крымский А. Филология и погодинская теория. // «Киевская старина», 1889. — Январь — февраль.
15. Мирний Панас. Вибрані твори в двох томах. / Панас Мирний. — К., 1949. — Т. II. — 1949.
16. Переписка А. Х. Востокова в повременном порядке с объяснительными примечаниями И. Срезневского. // Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности императорской АН. — СПб, 1873. Т. 5. — 1873. — Вып. II.
17. Повесть минулих літ: Літопис. Переклад Віктора Близнеця. — К., 1982.
18. Слово о полку Ігореве. — К., 1952.
19. Соболевский А. И. Источники для знакомства с древнекиевским говором / А. И. Соболевский. ЖМНП, 1885. Ч. 237. — 1885. — Февраль.
20. Шахматов А. А. Курс истории русского языка. / А. А. Шахматов Литограф. изд. — Ч. III.
21. Шевченко Т. Г. Поезії / Т. Г. Шевченко. — К., 1955.
22. Щербатов М. История российская от древнейших времен / М. Щербатов. — СПб. — Т. I.
23. Popov N. P. L. Izbornik de 1076, dit de Svjatoslav, comm. monument littéraire / N. P. Popov // Revue des études slaves. — 1934. — XIV. — Fasc. 1 et 2.
24. Popov N. P. Les auteurs de Izbornik Svjatoslav de 1076 / N. P. Popov // Revue des études slaves. — 1935. — XIV. — Fasc. 3 et 4.